

Mariusz Chrostowski

ORCID 0000-0002-5817-2687

DOI: 10.35464/1642-672X.PS.2021.3-4.11

Edukacja w obliczu populizmu: trudności i perspektywy

Education in the face of populism: difficulties and perspectives

ABSTRACT: Although populism has educational consequences, the problem has not received much attention among education researchers so far. -The few publications in this field most agree with the assumption that a critical analysis of populism can provide teachers and students with the opportunity to enrich democratic and political education, and to develop pluralist attitudes. The aim of this article is to present the phenomenon of populism as a challenge to democracy and education, as well as difficulties and perspectives for all educational processes and influences in the face of the populist challenges of the present day.

KEYWORDS: education, populism, society, politics.

STRESZCZENIE: Choć populizm posiada konsekwencje edukacyjne, to problem ten nie wzbudził dotychczas większego zainteresowania wśród badaczy edukacji. Nieliczne publikacje z tego zakresu w większości zgadzają się z założeniem, że krytyczna analiza populizmu może zapewnić nauczycielom i uczniom możliwość wzbogacenia edukacji demokratycznej oraz politycznej, a także rozwoju nastawień pluralistycznych. Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zjawiska populizmu jako wyzwania dla demokracji oraz edukacji, a także trudności i perspektyw dla ogółu procesów i oddziaływań edukacyjnych, w obliczu populistycznych wyzwań współczesności.

SŁOWA KLUCZOWE: edukacja, populizm, społeczeństwo, polityka.

Wprowadzenie

Populizm jest wyzwaniem globalnym, ponieważ dotyczy w mniejszym lub większym stopniu wszystkich społeczeństw współczesnego świata. Już po- bieżny przegląd literatury pozwala stwierdzić, że tym zjawiskiem interesują się nie tylko badacze z Europy (np.: Mudde, 2013; Montgomery, Winter, 2015; Aalberg i in., 2017; Stankov, Živković, 2019) lub obu Ameryk (Lowndes, 2017; Grigera, 2017; Hawkins, Hawkins, 2018), ale także z Australii (Moffitt, 2017; Wood i in., 2018; Monro, 2019) i Azji (Hellmann, 2017; Arugay, 2017; Hara, 2018; Kenny, 2018). Tak powszechne występowanie zjawiska populizmu i je- go wpływ na społeczeństwa demokratyczne sprawia, że nie może ono pozo- stać obojętne wobec działań edukacyjnych. Co więcej, populizm od lat stawia edukację w obliczu wielorakich wyzwań, których charakter jest wyraźnie kom- pleksowy i złożony (Herbst, Menne, 2020). Chodzi nie tylko o to, że jednym z zadań edukacji jest wspieranie demokracji i szeroko rozumiane prospołecz- ne kształtowanie współczesnego pokolenia obywateli, ale również o poruszenie kwestii, że aktualni populiści byli także uczestnikami długoletnich i złożonych procesów edukacyjnych o podobnym charakterze (Stojanov, 2020).

W nakreślonym powyżej kontekście, celem niniejszego artykułu jest przedstawienie zjawiska populizmu jako wyzwania dla demokracji oraz edu- kacji, a także trudności i perspektyw dla ogółu procesów i oddziaływań edu- kacyjnych, w obliczu populistycznych wyzwań współczesności. Należy mieć nadzieję, że niniejsza rozprawa zachęci badaczy zajmujących się edukacją do teoretycznej i empirycznej analizy różnych implikacji pedagogicznych, które w odniesieniu do populizmu umocniłyby jej krytyczny profil.

Demokracja i populizm: teoretyczny szkic zagadnienia

Relacje, zachodzące pomiędzy demokracją a populizmem, nie należą do łatwych w ocenie, ponieważ zarówno stereotypowe rozumienie demokracji, jak i populizmu może prowadzić do błędnej eksploracji wniosków (Kasińska- -Metryka, 2018). W tym sensie z pojęciem demokracji związana jest kono- tacja rzeczy „pięknych i jasnych” (Crick, 1992). Mamy tu więc do czynienia z rozmytym definicyjnie ideałem, a nie z funkcjonującą rzeczywistością, w któ- rej odbywają się rozmaite procesy społeczne i polityczne (Kasińska-Metry- ka, 2018). Populizm natomiast jest kojarzony pejoratywnie z makiawelicznymi strategiami zabiegania o poparcie i zdobycie władzy, demagogią lub ideologicz- ną aktywnością skrajnych ekstremistów (Mény, Surel, 2007; Marczevska-Ryt- ko, 2006, 2011; Kasińska-Metryka, 2018).

Populiści, w ramach swoich działań, wykorzystują głównie „grzechy” demokracji, od których nie są wolne współczesne demokracje. A. Kasińska-Metryka (2018) podkreśla w tym aspekcie, że eksperci w swych ocenach nie są zgodni w kwestii określenia przyczyn dysfunkcjonalności demokracji liberalnej, jednak w swoim artykule sprowadza „grzechy” demokracji, za S. M. Lipset (2005), do kilku najważniejszych obszarów (Kasińska-Metryka, 2018, s. 125): instrumentalizacji prawa (prawo sprowadzane do roli narzędzia sprawowania władzy publicznej); ograniczonej partycypacji społeczeństw w systemie decyzyjnym (erozja społeczeństwa obywatelskiego, które w wielu systemach demokratycznych nie zdążyło się jeszcze w pełni ukształtować); braku elastycznego systemu reagowania rządzących na potrzeby rządzonych (biurokratyzacja mechanizmów władzy); charakteru relacji przywódczych, tzn. ich oligarchizacji (dominujący charakter i kontrola państwa przez aparat władzy).

Wskazane wyżej „grzechy demokracji” należy rozumieć przede wszystkim jako pewnego rodzaju skutek niezdolności systemu politycznego do reprezentacji oraz realizacji interesów grup społecznych. Przekłada się to wyraźnie na wzrost chwiejności demokracji, spadek frekwencji wyborczej oraz zaufania do instytucji politycznych, obniżenie poziomu identyfikacji partyjnej oraz w efekcie na rozwój populizmu (Tyrała, 2018; Meny, Sure, 2007).

Populizm posiada wieloaspektową i złożoną naturę, której systematyzacji i typologii podjęli się w swoich badaniach Gidron i Bonikowski (2013), dokonanej w oparciu o trzy główne założenia koncepcyjne, obecne w literaturze naukowej (Jansen, 2011; Roberts, 2006; Panizza, 2005; Laclau, 2005; Mudde, 2004; Mudde 2007; Mudde, Kaltwasser, 2012; Mudde, Kaltwasser 2017). Wspomniani badacze definiują populizm w trojaki sposób: jako formę mobilizacji politycznej, styl dyskursywny oraz ideologię (Gidron, Bonikowski, 2013).

Definicja populizmu jako formy mobilizacji politycznej lub inaczej mówiąc jako strategii politycznej, wskazuje przede wszystkim, że *„strategia polityczna może być ukierunkowana na nacjonalizację, politykę redystrybucji gospodarczej lub zapewnienie poparcia dla popularnych partii/liderów politycznych”* (Dinç, 2016: 7). W centrum takiego rozumienia populizmu znajdują się nie tylko partyjni przywódcy, ale także ruchy społeczne oraz same partie, ze szczególnym uwzględnieniem ich struktur (Gidron, Bonikowski, 2013), co odzwierciedla porównawcza analiza historyczna, przeprowadzona między innymi w badaniach Jansen (2011), Roberts (2006), Weyland (2001).

Alternatywną formą rozumienia populizmu jest zdefiniowanie go jako stylu dyskursywnego (Gidron, Bonikowski, 2013). Podstawowym założeniem populizmu jest tu wyraźne wprowadzenie podziałów pomiędzy zwykłymi ludźmi (nami) oraz niedostępną oligarchią/skorumpowaną elitą (nimi) (Dinç, 2016;

Barr, 2009). Elementarne znaczenie w budowaniu tak rozumianej dychotomii społecznej posiadają, obok dyskursów publicznych, również same przemówienia i teksty polityczne oraz sposób zgłaszania roszczeń, dotyczących bieżącej polityki głównego nurtu (Panizza, 2005; Laclau, 2005).

Kolejny sposób definiowania populizmu to określenie go jako ideologii (Gidron i Bonikowski, 2013, Dinç, 2016). Mudde (2004, s. 543) określa populizm jako „*ideologię, która uważa, że społeczeństwo jest ostatecznie podzielone na dwie homogeniczne i antagonistyczne grupy, „czysty lud” kontra „skorumpowana elita”, i która twierdzi, że polityka powinna być wyrazem *volonté générale* (ogólnej woli) ludu*”. Powyższa definicja wskazuje na dwie zasadnicze części składowe populizmu, które stanowią: lud – jako suweren w odniesieniu do wszelkich działań i rozstrzygnięć politycznych – oraz antyelitaryzm. Znaczenie słów: „ludzie” i „elita” zależy w zupełności od konkretnego kontekstu politycznego, w którym aktywna jest partia populistyczna. Elicie jednakże, niezależnie od czasu i miejsca aktywności, przypisuje się zazwyczaj identyczne cechy. Jest ona pochłonięta m.in. własnymi interesami i oderwana od potrzeb i życia normalnych ludzi, arogancka, chciwa, leniwa i skorumpowana (Bakker i in., 2015; Rooduijn, 2013; Rooduijn, 2014; Mudde, Kaltwasser, 2017). Można zatem stwierdzić, że populizm jest antyelitarny, ponieważ oskarża elitę o działanie na centralnej pozycji ludu (Mény, Surel, 2002).

Rozumienie populizmu jako ideologii w żaden sposób nie wyklucza możliwości, że cechuje go też specyficzny styl dyskursywny oraz różne formy mobilizacji politycznej i związanych z nią strategii działania. Elementem charakterystycznym retoryki i działania populistycznych przywódców, który łączy wszystkie wyżej wymienione typy populizmu, jest zawsze prymat przywrócenia władzy zwykłym ludziom (Gidron, Bonikowski, 2013; Pauwles, 2011). W tym sensie populizm pozwala przede wszystkim na kwestionowanie ustalonego porządku społecznego i politycznego. Jest zazwyczaj atakiem (niejednokrotnie uzasadnionym) na zastany system, co pociąga za sobą wielorakie konsekwencje tak dla samej demokracji, jak i ściśle powiązanej z nią edukacji (Dejneka, 2019). Na taki stan rzeczy przekładają się przede wszystkim trzy główne charakterystyki populizmu:

- a) Populizm jest postrzegany jako antypluralistyczny rozłam w demokracji przedstawicielskiej (Müller, 2017). Antypluralizm, który odrzuca odmienność i różnorodność, jest bezpośrednim zagrożeniem dla demokracji i edukacji, gdyż deprecjonuje obywatelską równość i wolność, a także może symbolicznie wykorzystać rządy większości do odbierania praw mniejszościom i ich dyskryminowania (Mudde, Kaltwasser, 2012; Bauer, 2012; Bauer, 2015; Müller, 2017; Patané, 2017).

- b) Oferowane przez populistycznych liderów i ich partie łatwe rozwiązania trudnych i wieloczynnikowych przyczyn pewnych negatywnie konotowanych zjawisk społecznych (np.: kryzys imigracyjny w Europie i zagrożenie terrorem islamskim; Mudde, Kaltwasser, 2017; Mudde, Kaltwasser, 2019; Gaarsted, 2017) są iluzoryczne i trudno nadać im jakiegokolwiek pozytywne skojarzenia. Występuje tu zatem współbieżność demagogii i populizmu, powodująca trudności w rozumieniu i rozróżnieniu obydwu tych zjawisk (Dejneka, 2019).
- c) Populiści poza tym wysuwają szereg zastrzeżeń wobec demokracji i przyczyniają się w ten sposób do osłabienia instytucji demokratycznych, np.: parlamentu (Hartleb, 2012; Patané, 2017).

Z drugiej zaś strony populizm, w obliczu „grzechów” demokracji, nie tyle zwalcza samą demokrację, lecz to, co uważa za jej wypaczenia, a więc m.in.: braki komunikacji w sytuacjach, kiedy oczekuje się ich przejrzystości lub ukryte porozumienia tam, gdzie się oczekuje otwartej wymiany poglądów. Partie populistyczne rozwijają się zatem po to, aby żądać prawdziwej alternatywy w miejscach, gdzie demokratyczna wolność wyboru jest wyłącznie złudzeniem. W ten sposób populizm domaga się głosu dla grup społecznych, które nie są we właściwym stopniu lub w ogóle reprezentowane przez elity. Dotyczy zazwyczaj kwestii, które są bardzo istotne dla milczącej większości. Nie chodzi tu zatem o antypolitykę, lecz raczej o przekonanie o zmierzchu polityki, o wolę takiego jej wzmocnienia, aby owa polityka wzięła pod uwagę cały lud (Delsol, 2017). Można powiedzieć, że populizm jest papierkiem lakmusowym, ukazującym sprawne lub wadliwe funkcjonowanie systemu społeczno-politycznego (Dejneka, 2019; Szacki, 2006; Osborne, 2007).

Populizm jako wyzwanie dla edukacji

Choć populizm, w całej swej złożoności, posiada konsekwencje edukacyjne, to nie wzbudził dotychczas większego zainteresowania wśród badaczy edukacji (Estellés, Castellví, 2020; Petrie i in., 2019; Mårdh, Tryggvason, 2017). Przegląd ostatnich studiów z zakresu edukacji i populizmu pozwala stwierdzić, że badania te koncentrowały się głównie na trzech różnych, ale ściśle powiązanych ze sobą problemach: implikacjach populizmu dla edukacji politycznej (Jungkamp, 2017; Mårdh, Tryggvason, 2017; Akbaba, Jeffrey, 2017; Petrie i in., 2019; Möllers, Manzel, 2018; Franzmann, 2019; Buchberger, Mittnik, 2019) oraz roli, jaką we wzroście popularności populizmu odgrywają media cyfrowe (Ranieri, 2016; Podschwadek, 2019) i emocje (Estellés, Castellví, 2020; Zembylas, 2013; Zembylas, 2019). Autorzy nielicznych publikacji z tego zakresu

w większości zgadzają się z założeniem, że krytyczna analiza populizmu może zapewnić nauczycielom i uczniom możliwość wzbogacenia edukacji demokratycznej oraz politycznej, a także rozwoju nastawień pluralistycznych (Estellés, Castellví, 2020; Zembylas, 2019; Stojanov, 2020; Heinisch i in., 2020; Salter, 2019; Danner, 2017). W tym kontekście M. Estellés i J. Castellví (2020) zwracają uwagę, że krótka analiza baz danych, takich jak ERIC, Scopus czy Web of Science, pozwała uświadomić sobie, że wykonano bardzo niewiele pracy w badaniach przekrojowych w dziedzinie populizmu i edukacji oraz że badania z obszaru edukacji na arenie międzynarodowej oscylują głównie wokół wpływów edukacji na poglądy polityczne (Weakliem, 2002); wartości autorytarne (Stubager, 2008); nacjonalizm (Coenders, Scheepers, 2003); uprzedzenia etniczne (Meeusen i in., 2013; Wagne, Zick, 1993) i wrogość wobec imigrantów (Jenssen, Engesbak, 1994).

Obecnie istotne jest nabranie głębokiej świadomości, że populizm stanowi znaczące wyzwanie dla edukacji, rozumianej jako „ogół czynności i procesów sprzyjających rozwojowi oraz stan ich efektów, czyli osiągnięty poziom kompetencji, tożsamości i podmiotowości” (Kwieciński 1991: 89). Edukacja ma przecież na celu nie tylko umożliwienie młodym ludziom samodzielnego uczestnictwa w społeczeństwie lub aktywnego uczestniczenia w kształtowaniu demokracji, ale także przygotowanie ich do wzięcia odpowiedzialności za siebie i innych, za przyrodę i środowisko. Edukacja, w kontekście populistycznych wyzwań, daje przede wszystkim możliwość poznawania wartości różnych kultur i wspierania pokojowego, tolerancyjnego współistnienia, a także niwelowania uprzedzeń wobec osób o odmiennym pochodzeniu i przekonaniach (Jungkamp, 2017).

H. Danner, jeden z niemieckojęzycznych badaczy, zajmujących się problematyką edukacji i populizmu podkreśla, że w ramach edukacji szkolnej nie wystarczy zaznajomić uczniów z informacjami i treściami dotyczącymi populizmu, lecz koniecznym jest uporanie się z rasistowskimi i ksenofobicznymi uprzedzeniami w społeczeństwach oraz teoriami spiskowymi. Należy sprawić, żeby inicjatywy edukacyjne kształtowały umiejętność zrozumienia kontekstu historycznego i społeczno-politycznego działania populistów. W tym zakresie edukacja ma dwa podstawowe znaczenia: z jednej strony stanowi pedagogiczny wysiłek „edukowania” dzieci i młodzieży, a z drugiej musi przystosować jednostki do wzięcia na siebie odpowiedzialności za zwalczanie populistycznej przesady. Sam przekaz wiedzy to dopiero początek, ponieważ przekazaną wiedzę trzeba przede wszystkim zrozumieć. W tym sensie wiedza zdobyta tylko powierzchownie pozostaje bezwartościowa. Uczniowie, w zależności od posiadanej wiedzy, muszą zostać usposobieni do zajęcia osobistego stano-

wiska wobec populizmu; muszą opowiedzieć się za lub przeciw niemu. (Danner, 2017; 2020).

Edukacja wobec wyzwań populizmu musi być zatem rozumiana szeroko, jako poznawanie, rozumienie i krytyczna konfrontacja ze światem, a także jako osobiste określenie własnego stanowiska i orientacji w świecie. Jej priorytetem jest zmiana horyzontów myślowych człowieka i zmiana jego samego. W tym sensie konieczne jest w edukacji z jednej strony intelektualne wyjaśnienie sytuacji, z drugiej zaś nawiązanie z nią osobistej, a nawet emocjonalnej relacji. Idzie to w parze z zajęciem stanowiska, z akceptacją lub negatywną oceną danego zjawiska (Danner, 2017).

Zajęcie określonego stanowiska wobec populizmu przez młodych ludzi będzie w znacznym stopniu warunkowane przez emocje, które towarzyszą danej osobie (Estellés, Castellví, 2020; Mårdh, Tryggvason, 2017; Zembylas, 2013; Zembylas, 2019). Z tego względu edukacja nie może być obojętna na emocje i powinna – w obliczu wyzwań związanych z populizmem – jeszcze bardziej wspierać nie tylko same rozumienie procesów emocjonalnych, które towarzyszą każdej osobie, ale także kształtować uczniów jako ludzi inteligentnych emocjonalnie (Knopp, 2018; Grabowska, Knopp, Paź, 2015; Suchodolska, 2007; Przybyła-Basista, 2000). Przemawia za tym m.in. fakt, że funkcjonująca demokracja potrzebuje wsparcia edukacji w ramach integrowania uczuć obywateli z demokratycznym dyskursem politycznym, ponieważ jeśli uczucia mają wszystkie podmioty polityczne, to emocje mają również znaczenie polityczne. Należy pamiętać, że emocje mogą działać zarówno w kierunku produktywnym, jak i destrukcyjnym. Sposób ich działania zależy od tego, jak poszczególne osoby sobie z nimi radzą. W sensie politycznym nie ma emocji „demokratycznych”, „antydemokratycznych”, „dobrych” lub „złych” (Langeder, 2019). Poza tym to nikt inny jak właśnie populiści dostrzegli, że emocje tworzą pustkę w polityce i ją wypełnią poprzez to, że oferują ludziom wyraźnie określona tożsamość, która na zasadzie dychotomii społecznej pomiędzy „my” i „oni” prowadzi do dewaluacji, dyskryminacji lub użycia siły przeciwko „innym”. Jednocześnie generowane i wzmacniane są pozytywne nastroje wobec populistycznego „my”, prowadzące do silnej więzi z partią oraz wzrostu zainteresowania i zaangażowania politycznego (Charim, 2017; Langeder, 2019).

Zadaniem edukacji w obliczu populizmu jest zatem taka idea kształcenia społeczno-emocjonalnego (Knopp, 2018), która będzie jednoznacznie identyfikowała podstawowe elementy, sprzyjające radzeniu sobie z populizmem, a więc emocje, pluralizm oraz umiejętność przeciwdziałania konfliktom politycznym. Tylko w ten sposób można w ramach edukacji stymulować procesy krytycznej refleksji, będące również skutecznie chronić przed manipulacjami

intelektualnymi i emocjonalnymi stosowanymi przez populistów. W tym celu, w ramach edukacji szkolnej, muszą zostać opracowane koncepcje konstruktywnego radzenia sobie z emocjami. Chodzi tu nie tylko o wysiłek pedagogiczny, edukacyjny, wychowawczy na rzecz niwelowania populistycznego zjawiska homogenizacji, polaryzacji i konstruowania obrazów wroga, lecz także o powiązanie potencjału żywej i pluralistycznej demokracji z silnym zaangażowaniem społeczeństwa obywatelskiego oraz wartościami demokratycznymi, takimi jak solidarność, sprawiedliwość, tolerancja i równość (Langeder, 2019).

Trudności i perspektywy edukacji w czasach populistycznych wyzwań

Eksperti z zakresu badań nad populizmem wzywają do pogłębionych działań edukacyjnych i wychowawczych, mających przeciwdziałać procesom populistycznym i związanymi z nimi zagrożeniami (Herbst, Menne, 2020; Kaltwasser, 2017; Pickel, Pickel, 2018; Möllers, Manzel, 2018). Pozytywne jest to, że edukacja, w kontekście szerzącej się aktywności politycznej populistów, postrzegana jest jako element kluczowy w radzeniu sobie z tymi tendencjami. Nie można jednak zapominać, że opisana tu sytuacja nie jest wolna od pewnych trudności. Edukacja bowiem nie może być rozumiana jako forma antypopulistycznej interwencji, która chce bezpośrednio i niejako automatycznie wpływać na postawy polityczne uczniów, a być może nawet uniemożliwić wybór niektórych partii politycznych (Herbst, Menne, 2020). W tym kontekście należy wskazać na pewne trudności edukacji krytycznej wobec populizmu, do których można zaliczyć m.in.:

- a) Postrzeganie edukacji jako bezpośredniego instrumentu walki z populizmem

Za największą trudność należy uznać postrzeganie edukacji jako bezpośredniego instrumentu walki z populizmem (szczególnie zaś edukacji politycznej). Taki stan rzeczy może zachwiać równowagą normatywną (Herbst, Menne, 2020), gdyż populizm ma również ożywczy wpływ na demokrację (Frieske, 2019; Dejneka, 2019; Beck, 2017; Delsol, 2017). Jeśli populizm rozumiemy również jako użyteczny społecznie styl politycznego działania, którego celem ma być wywarcie społecznej presji w celu osiągnięcia zmian w funkcjonowaniu demokracji, to można interpretować go również jako nieodłączny element debaty publicznej. W tym wypadku populistyczny nacisk na system jest pożądanym, jest bowiem częścią składową działań, odbywających się w szeroko rozumianej obywatelskiej sferze publicznej (Dejneka, 2019; Szacki, 2006). Popu-

lizm, będąc techniką politycznego zaangażowania, otwiera zarazem możliwość pogłębionej debaty społecznej nad nieprawidłowościami życia społeczno-politycznego, o ile porusza się w granicach demokracji (Dejneka, 2019). W tym kontekście jako priorytet należy traktować unikanie funkcjonalnego rozumienia i konstruowania działań edukacyjnych w obliczu wyzwań populistycznych (Herbst, Menne, 2020; Widmaier, 2018). Sama edukacja nie jest w stanie wyrugować politycznych, ekonomicznych czy społecznych źródeł populizmu, stąd konieczne są strukturalne rozwiązania w obszarach problemów, które napędzają populizm (Herbst, Menne, 2020; Decker, 2018; Pickel, Pickel, 2018).

b) Pokusę pedagogicznie ugruntowanego zajmowania pozycji politycznych

Kolejną trudność stanowi pokusa pedagogicznie ugruntowanego zajmowania pozycji politycznych (Herbst, Menne, 2020). Szkoła, choć pretenduje do bycia miejscem neutralnym światopoglądowo (Chrudzimski, 2016), pozostaje nadal – szczególnie w polskim kontekście – swoistym narzędziem dominującego światopoglądu (Szyszkowska, 2004) i stanowi zarazem środowisko, w którym zderzają się różne stanowiska i przekonania o charakterze kulturowo-społecznym (Badowska, 2015). Choć czymś oczywistym wydaje się być pedagogiczne unikanie politycznej pozycji, to trudno jest odróżnić problematyczne stwierdzenia o charakterze politycznym, od uzasadnionej w danym miejscu i czasie różnorodności opinii. W praktyce nie zawsze łatwo jest zająć pedagogom odpowiednie stanowisko wobec klasy szkolnej, gdyż samo światopoglądowe pozycjonowanie posiada problematyczny charakter (Herbst, Menne, 2020; Schmid-Heher, 2019). Należy jednak pamiętać, że stwierdzenia, które są nacechowane antydemokratycznie powinny po stronie nauczyciela spotykać się z wyraźnym protestem i oporem (Herbst, Menne, 2020).

Z drugiej strony, pomimo tego, że zwykle od edukacji wymaga się apolityczności, rozumianej jako klarowne oddzielenie od polityki, należy pamiętać, że jest to zasada trudna, a nawet niemożliwa do zrealizowania, ponieważ nie da się edukować politycznie przy jednoczesnym dystansowaniu się od polityki (Samel, Witkowski, 2018). Edukacja nie może zatem oznaczać wycofania się z odpowiedzialności społecznej i politycznej, wręcz przeciwnie, musi przyczynić się do popularyzacji umiejętności krytycznego i twórczego wniesienia wkładu w społeczeństwo i dyskusję polityczną (Danner, 2017). *„Kluczowe jest jednak zachowanie neutralności politycznej, rozumianej jako równe traktowanie wszystkich idei, koncepcji i poglądów obecnych w przestrzeni publicznej (o ile zgodne są one z obowiązującym porządkiem prawnym). Odpowiedzialność za przestrzeganie tej zasady spoczywa przede wszystkim na nauczycielach (...), którzy projektują proces uczenia się i towarzyszą w nim uczniom (...)*” (Samel, Witkowski, s. 6).

- c) Nadmierne uproszczenie kompleksowości zjawiska populizmu w ramach edukacji szkolnej, które może wzmocnić skłonności do bezkrytycznego myślenia i sprzyjać epistemologicznej ignorancji uczniów

Kolejna trudność związana jest z obawą zbytniego uproszczenia złożonych społeczno-politycznych konotacji populizmu w ramach edukacji szkolnej. Takie działanie może doprowadzić do zmniejszenia zdolności uczniów do krytycznego myślenia i sprzyjałoby epistemologicznej ignorancji w stosunku do warunkujących populizm rzeczywistych faktów o charakterze społecznym, politycznym, ekonomicznym, religijnym, kulturowym itd., a także ograniczać uczniowską aktywność na rzecz demokracji (Mårdh, Tryggvason, 2017). Co więcej, Mårdh, Tryggvason (2017) zauważają, że zamiast uproszczonego rozumienia polityki demokratycznej, młodzi obywatele muszą umieć rozpoznawać różnice między faktami i wartościami oraz mieć świadomość niuansów, kompleksowości i różnorodności perspektyw obecnych we współczesnych demokracjach. W tym toku rozumowania każde uproszczenie, które zaciera istniejące różnice, może w rzeczywistości uczynić uczniów bardziej podatnymi i otwartymi na populistyczną propagandę.

- d) Monokulturowy habitus edukacji szkolnej

Monokulturowy habitus edukacji szkolnej utwierdza dzieci i młodzież w narodowo-kulturowym, a więc jednorodnym kanonie myślenia oraz funkcjonowania społeczno-politycznego (Stojanov, 2020; Farkas i Gergely, 2020), co stanowi ideologiczną uwerturę dla nacjonalistycznej i w konsekwencji także dyskryminacyjnej oraz antypluralistycznej polityki populistów (Mudde, Kaltwasser, 2012; Bauer, 2015; Müller, 2017; Patané, 2017). Należy pamiętać, że głównym celem populistycznych nacjonalistów jest osiągnięcie stanu społeczeństwa monokulturowego (Mudde, 2007; Hirsch-Hoefler i in., 2008). Aby osiągnąć ten cel nacjonałiści dążą do czystek etnicznych (szczególnie wobec Żydów, Muzułmanów i Romów), przymusowej asymilacji lub całkowitego zablokowania imigracji w celu zachowania status quo większości narodowej (Stroschein, 2019). Populizm i nacjonalizm ścierają się ze sobą tak mocno, że stają się w pewnym stopniu nie do odróżnienia i tworzą coś, co Jenne (2018) oraz Zellman (2019) nazywają „etno-populizmem”. Nie można zapominać również o tym, że edukacja szkolna *„przechowuje całą gamę mitów nacjonalistycznych, nie doprowadzając do ich intelektualnego rozbrojenia i dekonstrukcji. Nie dziwić powinno zatem, że młodzież dokonuje wyborów politycznych wśród ugrupowań, które cynicznie obiecują im partycypację w życiu społecznym i politycznym, choć w rzeczywistości partycypacja ta ma wyłącznie podkreślać siłę „swoich”* (Zielka, 2018, s. 62). Taki stan rzeczy przekłada się także w bezpośredni

sposób na szkolne doświadczenia dzieci i młodzieży z pochodzeniem migracyjnym, zaliczanych do grupy „oni”, w przeciwieństwie do narodowościowego monolitu określanego mianem „my” (Stojanov, 2020; Farkas, Gergely, 2020; Januszczyńska, 2017).

Perspektywy związane są w tym kontekście przede wszystkim z możliwością skuteczności edukacji w obliczu populistycznych wyzwań, do których należą tendencje do upraszczania problemów i zjawisk społecznych, a także nastawienia antypluralistyczne. Edukacja może przyczynić się do dekonstrukcji fałszywych uogólnień poprzez przełamywanie uprzedzeń i promowanie pluralizmu światopoglądowego. Może też pomóc w zrozumieniu mechanizmów populistycznych stylów mowy (Herbst, Menne, 2020; Pickel, Pickel, 2018; Brannan, Kühberger, 2019). J.-H. Herbst i A. Menne (2020) podkreślają, że edukacja nie powinna być antypopulistyczna, lecz krytyczna wobec populizmu, gdyż wyniki badań empirycznych sugerują, że edukacja negatywnie koreluje z populistycznymi poglądami politycznymi, tzn.: im, wyższy poziom edukacji, tym niższe prawdopodobieństwo interioryzacji postaw populistycznych (Vehrkamp, Merkel, 2018; Mudde, 2007; Arzheimer, 2009).

W obliczu nasilającego się populizmu istotną perspektywą edukacyjną jest także przystosowywanie uczniów do takiego rozumienia obywatelstwa i narodowości, które zapewni im orientację i możliwość solidarnego działania na rzecz demokracji w społeczeństwie heterogenicznym i zglobalizowanym (Langeder, 2019). Chodzi tu zatem o kształtowanie ucznia otwartego i szanującego społeczno-kulturowy pluralizm, które jest możliwe przede wszystkim w ramach właściwie zoperacjonalizowanej edukacji międzykulturowej (Nikitorowicz, 2018). Edukacja międzykulturowa powinna stać się w tym sensie nieodzowną częścią wszystkich curriculumów przedmiotowych po to, aby w przyszłości móc rozwinąć ideę obywatelstwa, opartą na innej zasadzie niż pochodzenie etniczne lub społeczne (Hume, 2019). W tym miejscu należy pamiętać, że tak zarysowane poszerzenie edukacji o aspekty międzykulturowości, wymaga zmian w strukturach nauczania przedmiotowego i wyjścia poza ograniczone i sekwencyjne odniesienia do międzykulturowości, np.: historia, wiedza o społeczeństwie i geografia powinny być zintegrowane w taki sposób, aby powstał ważki przedmiot nauk społecznych (Muszyński, 2019), w którym edukacja na temat demokracji i praw człowieka prowadzi od określonych przesłanek przedmiotowych do wspólnego antypopulistycznego celu: propagowania idei otwartego obywatelstwa (Hume, 2019).

Kolejna perspektywa w obliczu populizmu związana jest z ideą kształcenia społeczno-emocjonalnego (Knopp, 2018), która może wyraźnie umocnić świadome oraz międzykulturowe „wychodzenie na pogranicza własne i pograni-

cza *Innego w celu poszukiwania wartości różnicy*” (Suchodolska, 2007, s. 197). Urzeczywistnienie takiego dążenia w ramach edukacji jest możliwe poprzez kształtowanie uczniów do umiejętności przyjęcia emocjonalnego dystansu wobec siebie samego i własnej kultury. Celem będzie tu otwarcie się na kulturę innych osób, a także na sam proces kulturowego wzbogacania się. Osiągnięcie tego celu nie będzie jednak możliwe bez uprzedniego nabycia przez jednostkę odpowiednich kompetencji społecznych (np.: chęć negocjowania i współpracy, otwartość własnej tożsamości na nowe elementy pochodzące z innych kultur, rozumienie odmienności), a także, jakże cennej, umiejętności dostrzeżenia indywidualnej niepowtarzalności (tamże). Kształtowanie tak rozumianej obywatelskiej postawy wobec świata i człowieka nie może być postawą odrzucenia motywowaną przez populistyczny lęk przed tym, co posiada jakiegokolwiek znamiona odmienności, lecz postawą – zakorzenionego w pozytywnych emocjach – spojrzenia na świat i innych ludzi z szacunkiem, akceptacją i miłością (Hume, 2019).

Poza tym, w ramach wyznaniowej edukacji religijnej ważną perspektywę stanowi także formowanie wartości demokratycznych i prospołecznych. Jest to o tyle istotne, że u podwalin chrześcijańskiej edukacji wyznaniowej leży tradycja biblijno-chrześcijańska oraz doktryna teologiczna, dające podwaliny ideowe dzisiejszym demokracjom m.in. w Europie i Ameryce (Herbst, Menne, 2020; Chrostowski, 2021b). Co więcej, interesująca wydaje się być, szczególnie w polskim kontekście, w obliczu nasilającego się zjawiska populizmu (Tyrała, 2018), transformacja obecnie realizowanego modelu nauczania religii opartego o przesłanki katechetyczno-ewangelizacyjne, w stronę wyznaniowego modelu edukacji religijnej o charakterze informacyjno-edukacyjnym, otwartego na innych ludzi z całą ich podmiotowością, odmiennością i różnorodnością (Chrostowski, 2020; Chrostowski, 2021; Chrostowski, 2021a). Tak rozumiana edukacja religijna, zorientowana na dialog międzyludzki, międzyreligijny i międzykulturowy, jest w istocie okazją do wychowania religijnego krytycznego wobec dychotomii społecznych, płynących z populizmu i jednocześnie otwartego na pluralizm religijny, światopoglądowy, społeczny i kulturowy (Chrostowski, 2021a).

Podsumowanie

Idee prezentowane w niniejszym artykule, nie są w rzeczy samej czymś zupełnie nowym, ale, jak dotąd, nie zostały wystarczająco opracowane w kontekście roli i funkcji edukacji w obliczu populizmu. Ogólnie pojęta edukacja, jak i specyficzne jej obszary, jakimi są np.: edukacja polityczna lub wychowa-

nie ku wartościom w ramach edukacji religijnej, zajmują w systemie edukacji ważne miejsce i aktualnie – w obliczu wyzwań z wiązanych z polityką populistów – jeszcze bardziej zyskują na znaczeniu.

Demokratyczny system polityczno-społeczny, rozwój gospodarki rynkowej, wielokulturowość i pluralizm światopoglądowy, to tylko niektóre cechy znacznej liczby współczesnych społeczeństw. W dzisiejszej rzeczywistości charakterystyczne jest występowanie kontrastów, odmiennych zjawisk, mieszanie dobra i zła, pozytywnych i negatywnych zachowań społecznych, relatywizm moralny. Powoduje to zamęt w systemie wartości, niebezpieczeństwo mylenia prawidłowych i negatywnych zasad – czyli chaos aksjologiczny, z którego korzystają populiści. W ten sposób w wielu dziedzinach życia rodzinnego, społecznego, gospodarczego i politycznego dochodzi do łamania podstawowych norm etycznych. Pojawiają się zjawiska, świadczące o braku poszanowania innych ludzi, braku tolerancji, nierzadko obserwuje się korupcję, nacjonalizm itd. (Świtała, 2019).

Oczywiście, w świetle powyższego, czymś niepoprawnie idealistycznym byłoby twierdzenie, że edukacja krytyczna wobec populizmu nie napotka na żadne trudności. Podstawowe utrudnienia, jak wykazała przeprowadzona analiza, związane są przede wszystkim z postrzeganiem edukacji jako bezpośredniego instrumentu walki z populizmem; pokusą pedagogicznie ugruntowanego zajmowania pozycji politycznych; nadmiernym uproszczeniem kompleksowości zjawiska populizmu w ramach edukacji szkolnej, które może wzmocnić skłonność do bezkrytycznego myślenia i sprzyjać epistemologicznej ignorancji uczniów, jak i monokulturowym habitusem edukacji szkolnej.

Z drugiej zaś strony edukacja w obliczu populistycznych wyzwań ma dziś do spełniania istotną i perspektywiczną rolę, polegającą nie tylko na kształtowaniu obywatela świadomego populistycznych zagrożeń, przed którymi stoi demokracja, ale także krytycznie myślącego, inteligentnego emocjonalnie, otwartego na dialog międzyludzki, międzyreligijny i międzykulturowy oraz postrzegającego „inność” jako szansę na ubogacanie i rozwój własnej osoby, społeczeństwa i rodzimej kultury. Co więcej, współczesna edukacja musi prowadzić od ściśle określonych przesłanek przedmiotowych do wspólnego ponadprzedmiotowego i antypopulistycznego celu, jakim jest propagowanie idei otwartego obywatelstwa.

Należy pamiętać, że edukacja nie może być postrzegana wyłącznie jako „straż pożarna”, (Widmaier, 2018) mająca w szybki i skuteczny sposób ugasić „ogień” bieżących problemów społeczno-politycznych. Takie podejście w żaden sposób nie naprawia istniejących mankamentów, lecz daje wyłącznie iluzoryczne poczucie spełniania obowiązku. Zadaniem dnia dzisiejszego jest przede

wszystkim wyposażenie uczniów w niezbędne kompetencje i narzędzia, które umożliwią im jak najbardziej obiektywne i krytyczne spojrzenie na ideologię populizmu i powiązane z nią strategie oraz retorykę. Odpowiedzenie się po stronie demokracji lub pozycji populistycznych pozostanie natomiast zawsze indywidualnym wyborem konkretnej osoby.

Bibliografia

- Aalbergm T., Esser, F., Reinemann, C., Strömbäck, J., de Vreesem C. H. (red.) (2017). *Populist Political Communication in Europe*. New York: Routledge.
- Akbaba, Y., Jeffrey, B. (red.) (2017). *The Implications of 'New Populism' For Education*. Essex: E & E.
- Arugay, A. A. (2017). *When Populists Perform Foreign Policy: Duterte and the Asia-Pacific Regional Order*. Pobrane z: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/projekt_papiere/Arugay_BCAS_Philippines.pdf (otwarty 15.01.2021).
- Arzheimer, K., Carter, E. (2009): Christian Religiosity and Voting for West European Radical Right Parties. *West European Politics*, nr 5 (32), 985–1011.
- Badowska, M. (2015). Różnorodność kulturowa uczniów wyzwaniem dla współczesnej szkoły. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja*, nr 1 (7), 179–192.
- Bakker, B., Rooduijn, M., Schumacher, G. (2016). The Psychological Roots of Populist Voting: Evidence from the United States, the Netherlands and Germany. *European Journal of Political Research*, nr 2 (55), 302–320.
- Barr, R. R. (2009). Populists, Outsiders and Anti-Establishment Politics. *Party Politics*, nr 1 (15), 29–48.
- Bauer, W. T. (2012). Rechtspopulismus in Europa – unter besonderer Berücksichtigung von Ost- und Südosteuropa. *Südosteuropa Mitteilungen*, nr 4 (52), 58–69.
- Bauer, W. T. (2015). *Rechtsextreme und rechtspopulistische Parteien in Europa*. Wien: Österreichische Gesellschaft für Politikberatung und Politikentwicklung.
- Beck, V. (2017). *Medialer Umgang mit Populismus am Beispiel der „Alternative für Deutschland“ (AfD)*. Pobrane z: <http://othes.univie.ac.at/46650/1/49039.pdf> (otwarty 12.02.2021).
- Bramann, C., Kühberger, C. (2019). Populismus in politischen Reden. Warum man Konzepte des historischen und politischen Lernens ernst nehmen sollte. W: W. Buchberger, P. Mittnik (red.). *Herausforderung Populismus. Multidisziplinäre Zugänge für die Politische Bildung*. Frankfurt am Main: Wochenschau.
- Buchberger W., Mittnik P. (red.) (2019). *Herausforderung Populismus. Multidisziplinäre Zugänge für die Politische Bildung*. Frankfurt am Main: Wochenschau.
- Charim, I. (2017). Das pluralisierte Individuum. *Analysen & Impulse, komment papers*, nr 3, 6–13.
- Chrostowski, M. (2020). Edukacja religijna w Polsce: czas na zamianę?. *Łódzkie Studia Teologiczne*, nr 3 (29), 39–52.
- Chrostowski, M. (2021). *Schulpastoral für alle! Religionspädagogische und pastorale Impulse deutscher Schulpastoral für ein schulpastorales Modell in Polen (am Beispiel der Diözese Łomża)*. Berlin: LIT Verlag.
- Chrostowski, M. (2021a). 'Plurality-Empathetic' Christians: Rethinking Religious Education in Poland. *Paedagogia Christiana*, nr 1 (47), 251–275.

- Chrostowski, M. (2021b). „Bezbożny sojusz”? populizm i wiodące religie monoteistyczne. *Przeгляд Politologiczny*, nr 2 (26), 89–103.
- Chrudzimski, A. (2016). Neutralność światopoglądowa. *Analiza i Egzystencja*, nr 34, 45–69.
- Coenders, M., Scheepers, P. (2003). The effect of education on nationalism and ethnic exclusivism: An international comparison. *Political Psychology*, nr 24, 313–343.
- Crick, B. (1992). *In Defense of Politics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Danner, H. (2017). Bildung angesichts Fremdenfeindlichkeit und Populismus. *Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Pädagogik*, nr 4 (93), 508–525.
- Decker, F. (2018). Autoritäre Wende? Rechtspopulismus und Rechtsextremismus in Europa. W: L. Möllers, S. Manzel (Hrsg.). *Populismus und politische Bildung*. Frankfurt am Main: Wochenschau.
- Dejneka, P. (2019). *Populizm a sfera publiczna. Czy populizm zrewitalizuje sferę publiczną w Europie?*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Delsol, Ch. (2017). „Populizm” jako protest wobec nadmiernego uniwersalizmu i obrona zakazania. *Zeszyty Społecznej Myśli Katolickiej Kościoła*, nr 21, 94–103.
- Dinç, P. (2016). *Mapping Populism: Definitions, Cases, and Challenges to Democracy*. İstanbul: İstanbul Policy Center at Sabanci University.
- Estellés, M., Castellví, J. (2020). The Educational Implications of Populism, Emotions and Digital Hate Speech: A Dialogue with Scholars from Canada, Chile, Spain, the UK, and the US. *Sustainability*, nr 12 (6034). <https://doi:10.3390/su12156034>.
- Farkas, L., Gergely, D. (2020). *Racial discrimination in education and EU equality law*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Franzmann, S. (2019). Populismus und Politische Bildung. W: A. Szukala, T. Oeftering (red.). *Protest und Partizipation: Fachwissenschaftliche und fachdidaktische Perspektiven*. Baden-Baden: Nomos.
- Frieske, K. W. (2019). Pochwała populizmu. Esej polemiczny. *Kultura i Społeczeństwo*, nr 4, 103–123.
- Gaarsted, J. B. (2017). *The rise of right-wing populism: Populism in Denmark and the US*. Pobrane z: https://projekter.aau.dk/projekter/files/261768238/Master_thesis__Jonas_Brandes_Gaarsted__sommer_2017.pdf (otwarty 12.03.2021).
- Gidron, N., Bonikowski, B. (2013). *Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda*. Pobrane z: https://scholar.harvard.edu/files/gidron_bonikowski_populismlitreview_2013.pdf (otwarty 12.02.2021).
- Grabowska, A., Knopp, K.A., Paż, M. (2015). Integracja – empatia – komunikacja. Program treningu kompetencji społecznych dla dzieci. *Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio*, nr 1(21), 94–116.
- Grigera, J. (2017). Populism in Latin America: Old and new populisms in Argentina and Brazil. *International Political Science Review*, nr 4 (38), 441–455.
- Hara, E. (2018). Populism in Indonesia and its Threats to Democracy, Advances in Social Science. *Education and Humanities Research (ASSEHR)*, nr 129, 106–111.
- Hartleb, F. (2004). *Rechts- und Linkspopulismus. Eine Fallstudie anhand von Schill-Partei und PDS*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Hawkins, E. T., Hawkins, K. A. (2018). National-Populism in Trump's First Year of Presidency. W: A. Martinelli (red.). *When Populism Meets Nationalism Reflections on Parties in Power*. Milano: Ledi Publishing.

- Heinisch, R., Oberlechner, M., Duval, P. (2020). *Nationalpopulismus Bildet? Lehren Für Unterricht und Bildung: The New European National Populism*. Frankfurt am Main: Wochenschauverlag.
- Hellmann, O. (2017). Populism in East Asia. W: R. Kaltwasser, C. Taggart, P. O. Espejo, P. Ostiguy (red.). *The Oxford handbook of populism*. Oxford handbook. Oxford: Oxford University Press.
- Herbst, J.-H., Menne, A. (2020). Vox populi vox dei? Theoretische Anhaltspunkte für religiöse Bildung in populistisch aufgeladenen Zeiten. *Theo-Web*, nr 2 (19), 167–182.
- Hirsch-Hoefler S., Canetti D., Pedahzur A. (2008). Two of a kind? Voting motivations for populist radical right and religious fundamentalist parties. *Electoral Studies*, nr 29, 678–690.
- Hume, B. (2019). *Kościół nie istnieje sam dla siebie. Refleksje o przyszłości Kościoła w Europie*. Pobrane z: <https://wiesz.pl/2019/09/06/kosciol-nie-istnieje-sam-dla-siebie-refleksje-o-przyszlosci-kosciola-w-europie/> (otwarty 12.10.2021).
- Jansen, R. (2011). Populist mobilization: A new theoretical approach to populism. *Sociological Theory*, nr 2 (29), 75–96.
- Januszewska, E. (2017). Uczniowie cudzoziemscy w polskiej szkole – między integracją a marginalizacją. *Studia Edukacyjne*, nr 43, 129–152.
- Jenne, E. K. (2018). Is Nationalism or Ethno-Populism on the Rise Today?. *Ethnopolitics*, nr 5 (17), 546–552.
- Jenssen, A.T., Engesbak, H. (1994). The many faces of education: Why are people with lower education more hostile towards immigrants than people with higher education?. *Scandinavian Journal of Educational Research*, nr 38, 33–50.
- Jungkamp, B. (2017). Vorwort. W: B. Jungkamp, M. John-Ohnesorg (red.). *Politische Bildung in der Schule. Zeitgemäße Ansätze in Zeiten des Populismus*. Berlin: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Kaltwasser, C. (2017). Populism and the question of how to respond to it. W: R. Kaltwasser, C. Taggart, P. O. Espejo, P. Ostiguy (red.). *The Oxford handbook of populism*. Oxford handbooks. Oxford: Oxford University Press.
- Kasińska-Metryka, A. (2018). Demokracja liberalna w okowach „nowego populizmu”. W: K. A. Wojtaszczyk, P. Stawarz, J. Wiśniewska-Grzelak (red.). *Zmierzch demokracji liberalnej?*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA.
- Kenny, P. D. (2019). *Populism in Southeast Asia*. New York: Cambridge University Press.
- Knopp K. A. (2018). Znaczenie inteligencji emocjonalnej w funkcjonowaniu ucznia i nauczyciela. W: S. M. Kwiatkowski (red.). *Kompetencje przyszłości, t. 3*. Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji.
- Kwieciński, Z. (1991). Edukacja jako wartość odzyskiwana wspólnie (Głos w dyskusji o uspołecznieniu szkoły). *Edukacja*, nr 1, 88–98.
- Laclau, E. (2005). *On Populist Reason*. London: Verso.
- Langeder, K. (2019). Eine „populistische Lektion“: Emotionssensible Perspektiven für die politische Bildung. *Zeitschrift für internationale Bildungsforschung und Entwicklungspädagogik*, nr 1 (42), 11–15.
- Lipset, S. M. (2005). Introduction. W: R. Michels (red.). *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Lowndes, J. (2017). Populism in the United States, W: R. Kaltwasser, C. Taggart, P. O. Espejo, P. Ostiguy (red.). *The Oxford handbook of populism*. Oxford handbooks. Oxford: Oxford University Press.
- Marczewska-Rytko, M. (2006). *Populizm na przełomie XX i XXI wieku: panaceum czy pułapka dla współczesnych społeczeństw*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

- Marczewska-Rytko, M. (2011). Teoretyczne aspekty współczesnego populizmu. *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, nr 4, 21–31.
- Mårdh, A., Tryggvason, Á. (2017). Democratic education in the mode of populism. *Studies in Philosophy and Education*, nr 36, 601–613.
- Meeusen, C., de Vroome, T., Hooghe, M. (2013). How does education have an impact on ethnocentrism? A structural equation analysis of cognitive, occupational status and network mechanisms. *International Journal of Intercultural Relations*, nr 37, 507–522.
- Mény Y., Surel Y. (red.) (2007). *Demokracja w obliczu populizmu*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Mény, Y., Surel, Y. (2002). The Constitutive Ambiguity of Populism. W: Y. Mény, Y. Surel (red.). *Democracies and the Populist Challenge*. New York: Palgrave.
- Moffitt, B. (2017). Populism in Australia and New Zealand. W: R. Kaltwasser, C. Taggart, P. O. Espejo, P. Ostiguy (red.). *The Oxford handbook of populism*. Oxford handbooks. Oxford: Oxford University Press.
- Möllers, L., Manzel, S. (red.) (2018). *Populismus und Politische Bildung*. Schwalbach: Wochenschau.
- Monro, D. (2019). Populism? Minor parties and independents in the Australian Federal Parliament, 1945–2016. *Policy Studies*, nr 2 (40), 225–240.
- Montgomery, K. A., Winter, R. (2015). Explaining the Religion Gap in Support for Radical Right Parties in Europe. *Politics and Religion*, nr 8, 379–403.
- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, nr 4 (39), 542–563.
- Mudde, C. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mudde, C. (2013). Three decades of populist radical right parties in Western Europe: so what?. *European Journal of Political Research*, nr 1 (52), 1–19.
- Mudde, C., Kaltwasser, C. R. (2013). Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America. *Government and Opposition*, nr 2 (48), 147–174.
- Mudde, C., Kaltwasser, R. (2017). *Populism. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Mudde, C., Kaltwasser, R. (red.) (2012). *Populism in Europe and the Americas*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Müller, J. W. (2017). *Was ist Populismus? Ein Essay*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Muszynski, B. (2019). Populismus und Drohung eines bildungspolitischen Rollbacks von rechts?. W: V. Jakupec, B. Meyer (red.). *Die Auswirkungen des Rechtspopulismus auf die Entwicklung des Bildungswesens*. Berlin: trafo Wissenschaftsverlag.
- Nikitorowicz, J. (2018). Edukacja międzykulturowa w procesie wspierania rozwoju tożsamości w warunkach wielokulturowości. *Kultura i Edukacja*, nr 3 (121), 55–68.
- Osborne, P. (2007). *The Triumph of a Political Class*. London: Simon and Schuster.
- Panizza, F. (2005). *Populism and the mirror of democracy*. London: Verso.
- Patanè, M. (2017). *Populismus – Ein nicht zu fassendes Gespenst? Von der Geschichte eines Phänomens und seiner Undefinierbarkeit über demokratietheoretische Implikationen bis hin zu neuesten Entwicklungen*. Pobrane z: https://epub.ub.uni-muenchen.de/38474/1/154_Open_Access_Mauel_Patan%C3%A8.pdf (otwarty 05.01.2021).
- Pauwels, T. (2011). Measuring populism: A quantitative text analysis of party literature in Belgium; *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 21/1, 97–119.
- Petrie, M., McGregor, C., Crowther, J. (2019). Populism, democracy and a pedagogy of renewal. *International Journal of Lifelong Education*, nr 5 (38), 488–502.
- Pickel, S., Pickel, G. (2018). Im postfaktischen Zeitalter? Wie subjektive Wahrnehmungen zu Ängsten bei den Bürger*innen führen – und die Ängste zur Anfälligkeit für Rechtspo-

- pulismus und AfD-Wahl. W: L. Möllers, S. Manzel (red.). *Populismus und politische Bildung*. Frankfurt am Main: Wochenschau.
- Podschwadek, F. (2019). Inoculation against Populism: Media Competence Education and Political Autonomy. *Moral Philosophy and Politics*, nr 2 (6), 211–234.
- Przybyła-Basista, H. (2000). Inteligencja emocjonalna i możliwości jej rozwijania w szkole. *Chowanna*, nr 1, 135–143.
- Ranieri, M. (2016). *Populism, Media and Education. Challenging Discrimination in Contemporary Digital Societies*. New York: Routledge.
- Roberts, K. M. (2006). Populism, Political Conflict, and Grass-Roots Organization in Latin America. *Comparative Politics*, nr 2 (38), 127–148.
- Rooduijn, M. (2013). *A populist Zeitgeist? The impact of populism on parties, media and the public in Western Europe*. Pobrane z: https://pure.uva.nl/ws/files/1808798/119430_thesis.pdf (otwarty 10.01.2021).
- Rooduijn, M. (2014). The nucleus of populism: In search of the lowest common denominator. *Government and Opposition*, nr 4 (49), 573–599.
- Salter, L. (2019). An ethical populism in education struggles: the media campaigns of the nzei teacher union. *Postcolonial Directions in Education*, nr 2 (7), 196–218.
- Samel, A., Witkowski, J. (2018). *Przewodnik metodyczny dla nauczycieli i nauczycielek w programie „edukacja o polityce”*. Warszawa: Centrum Edukacji Obywatelskiej.
- Schmid-Heher, S. (2019). Populismus als Herausforderung für die Politische Bildung an Berufsschulen. Demokratie- und Politikvorstellungen von Berufsschullehrerinnen im Brennpunkt. W: W. Buchberger, P. Mittnik (red.). *Herausforderung Populismus. Multidisziplinäre Zugänge für die Politische Bildung*. Frankfurt am Main: Wochenschau.
- Stankov, N., Živković, S. (2019). *The effect of religiosity: Comparison of voting for radical right-wing parties in Western and Eastern Europe*. Pobrane z: <https://pds.ceu.edu/sites/pds.ceu.hu/files/attachment/article/1203/stankovnemanjadspadsdc2019paper.pdf> (otwarty 12.01.2021).
- Stojanov, K. (2020). *Bildung gegen Populismus?*. Pobrane z: <https://praefaktisch.de/bildung/bildung-gegen-populismus/> (otwarty 12.01.2021).
- Stroschein, S. (2019). Populism, Nationalism, and Party Politics. *Nationalities Papers*, nr 6 (47), 1–13.
- Stubager, R. (2008). Education effects on authoritarian–libertarian values: A question of socialization. *The British Journal of Sociology*, nr 2 (59), 327–350.
- Suchodolska, J. (2007). Inteligencja emocjonalna – możliwości jej wykorzystania w edukacji międzykulturowej. W: T. Lewowicki, J. Urban (red.). *Edukacja międzykulturowa na pograniczach w pierwszych latach rozszerzonej Unii Europejskiej: teoria i praktyka*. Katowice: Gnome, 191–199
- Światała, I. M. (2019). Wychowanie do wartości w zmieniającym się świecie. *Studia Edukacyjne*, nr 52, 159–172.
- Szacki, J. (2006). Populizm a demokracja, W: M. Marczewska-Rytko (red.). *Populizm na przełomie XX i XXI wieku: panaceum czy pułapka współczesnych społeczeństw?*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Szyszkowska, M. (red.) (2004). *O braku wolności światopoglądowej w Polsce*. Warszawa: TCHU Dom Wydawniczy.
- Tyrała, M. (2018). Wpływ populizmu na demokrację liberalną...: na przykładzie prawicy (PiS i Kukiz'15) w wyborach parlamentarnych w Polsce w 2015 roku. *Studia Politologica*, nr 20, 3–14.

- Vehrkamp, R., Merkel, W. (2018). *Populismusbarometer 2018. Populistische Einstellungen bei Wählern und Nichtwählern in Deutschland 2018*. Pobrane z: https://www.bertelsmann-stiftung.de/fileadmin/files/BSt/Publikationen/GrauePublikationen/ZD__Studie_Populismusbarometer_2018.pdf (otwarty 12.03.2021).
- Wagner, U., Zick, A. (1995). The relation of formal education to ethnic prejudice Its reliability, validity and explanation. *European Journal of Social Psychology*, nr 1 (25), 41–56.
- Weakliem, D. L. (2002). The effects of education on political opinions: An international study. *International Journal of Public Opinion Research*, nr 2 (14), 141–157.
- Weyland, K. (2001). Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics. *Comparative Politics*, nr 1 (34), 1–22.
- Widmaier, B. (2018). Der Ruf nach der Feuerwehr „politische Bildung“. *Hessische Jugend*, nr 1, 7–9.
- Wood, D., Daley, J., Chivers, C. (2018). Australia Demonstrates the Rise of Populism is About More than Economics. *The Australian Economic Review*, nr 3 (51), 399–410.
- Zellman, A. (2019). “Hawking” territorial conflict: ethnopolism and nationalist framing strategies. *East European Politics*, nr 4 (35), 1–22.
- Zembylas, M. (2013). Affective citizenship in multicultural societies: Implications for critical citizenship education. *Citizenship Teaching and Learning*, nr 1 (9), 5–18.
- Zembylas, M. (2019). The Affective Modes of Right-Wing Populism: Trump Pedagogy and Lessons for Democratic Education. *Studies in Philosophy and Education*, nr 2 (39), 151–166.
- Zielka, S. (2018). Od banalnego do nachalnego nacjonalizmu – rozważania wokół koncepcji wychowania państwowego Kazimierza Sośnickieg. *Przegląd Pedagogiczny*, nr 2 (21), 51–63.